

В. І. Милько

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), mylko_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

ЛЮДИНА У ЦЕНТРІ УВАГИ СПЕЦСЛУЖБ ТА ПОЛІЦІЇ: ШПИГУНОМАНІЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Доведено, що у роки Першої світової війни шпигуноманія стала звичним явищем для всіх ворогуючих країн. У Російській імперії суспільну тривогу перед іноземними агентами можна було легко розвивати за допомогою націоналістичних організацій та преси, які користувалися підтримкою влади.

Проаналізовано особливості державного етнополітичного курсу і етнонаціональних відносин, адміністративні заходи та ідеологічні практики, які сформували основу антишпигунської кампанії періоду Першої світової війни. Зокрема, умови воєнного часу, зусилля офіційної та неофіційної пропаганди створили передумови для широкого поширення ворожого ставлення до осіб німецького походження у свідомості суспільства.

На прикладі українських губерній описано випадки виселення, адміністративного та поліцейського контролю, обмеження соціально-економічних прав населення, особливості політики націоналізації і секвестру. З'ясовано, що реальних агентів ворожої розвідки було складно виявити, адже ця справа перейшла до компетенції жандармських управлінь. Справа телеграфіста Сергія Жидковського, вигадки про потрійного агента-цензора Карла Зіверта, звільнення попечителя Харківського навчального округу Павла Соколовського, закриття магазинів компанії “Зінгер”, безпричинні арешти китайських мандрівних торговців та інші приклади стали наочними свідченням необґрунтованої шпигуноманії.

Ключові слова: Перша світова війна, шпигуноманія, розвідка, іноземні піддані, патріотичне піднесення, антинімецька кампанія.

V. I. Mylko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mylko_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

THE MAN IN THE SPOTLIGHT OF THE SECURITY SERVICES AND THE POLICE: SPY MANIA IN THE UKRAINIAN GUBERNIALS DURING WORLD WAR I

Abstract

During the World War I, the Spy Mania became commonplace for all warring countries. In the Russian Empire, public anxiety in front of foreign agents developed with the help of pro-government nationalist organizations and the press.

The state-political course in ethnic politics and ethno-national relations, administrative measures and ideological practices of tsarism, which together make up the problem of anti-espionage campaign of the First World War are described. Conditions of war, efforts of official and non-official anti-German propaganda created prerequisites for broad spreading of Germanophobia in the society consciousness.

The study covers the Ukrainian Gubernials, where of deportation and expulsion, administrative and police control over the population, limitations of the socio-economic rights, and the liquidation policy were common. Real agents of hostile intelligence was difficult to detect, because this case passed to the competence of the Gubernial Directorates. The case of telegraphist Sergii Zidkovsky, the fiction of the triple agent-censor Carl Zievert, the release of the seal of the Kharkiv educational district Pavlo Sokolovskiy, the closure of the stores of the company “Zinger”, the unreasonable arrests of Chinese traveling traffickers and other examples are evidence of unwarranted Spy Mania.

Keywords: *World War I, spy mania, Intelligence, foreign Nationals, patriotic fervor, anti-German campaign.*

Шпигуноманія як явище набуло масового і особливо загрозливого для пересічної людини масштабу у період “холодної війни” між СРСР та США в другій половині XX ст. До цього практика застосування політичних репресій, мотивованих боротьбою із агентами іноземних держав, була невід’ємною частиною сталінського терору 1930-х рр. Прояви шпигуноманії у роки Першої світової війни, хоч і мали для того часу безпрецедентні масштаби, однак не йшли у жодне порівняння із радянською практикою. У цей період українські землі, зважаючи на стратегічне розташування, стали ареною ведення не лише бойових дій, а й боротьби

спецслужб різних країн поза лінією фронту. Небачений масштаб світового конфлікту і важливість отримання перемоги у ньому зумовили втягнення у протиборство (контр)розвідок великої кількості представників різних соціально-професійних категорій населення. Прагнення принести користь своїй державі, убезпечитися від певних загроз чи отримати особисту матеріальну вигоду спонукало одних погоджуватися на збір і передачу важливої військово-стратегічної інформації, а інших — скрізь вбачати іноземних шпигунів або просто писати доноси для зведення особистих рахунків.

Розглядом справ, які стосувалися боротьби із іноземними спецслужбами займалися контррозвідальні відділення. У межах українських губерній вони існували при штабах Київського та Одеського військових округів¹. Утім, оскільки подібні справи часто пов'язувалися із антидержавною діяльністю, або ж звинувачення у політичній неблагонадійності маскувалися під співпрацю із ворожою країною², на практиці це зумовлювало дублювання функцій контррозвідки та поліції. Незважаючи на те, що на початку 1914 р. наказ по Окремому корпусу жандармів ставив на перше місце необхідність максимального сприяння діяльності контррозвідальних відділень³, на практиці інколи спостерігалось протиборство або певні непорозуміння між вказаними органами, ведення паралельних розслідувань, тощо.

На побутовому рівні неминучість збройного конфлікту із Австро-Угорщиною та Німеччиною стала гостро відчуватися за кілька днів до офіційного вступу Російської імперії у війну. Це проявилось у різних запобіжних діях із боку представників окремих нацменшин та підприємницьких кіл. Зокрема, упереджуючи обмеження прав й можливі підозри у неблагонадійності чи навіть співпраці із ворогом, до київського губернатора заздалегідь звернулися представники місцевого чеського населення, австрійські піддані, із прохання про перехід у російське підданство. Всього таке бажання виявило 3,5 тис. осіб. 18 липня 1914 р. Київська телеграфна контора оголосила про припинення прямого телеграфного сполучення із містами Австро-Угорщини. Щоправда, ще деякий час повідомлення можна було пересилати через Берлін. Паралельно із цим

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 1152. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 30зв.

² Самі такі формальні звинувачення у шпигунстві на користь Австро-Угорщини були висунуті М. Грушевському після його повернення з Відня до Києва наприкінці листопада 1914 р. (дет. див.: *Музичук О.В.* Звинувачується у шпигунстві (Невідомі джерела до біографії М.С. Грушевського) // *Архіви України.* 1991. № 5–6. С. 12–29).

³ ЦДІАК України. Ф. 1152. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 30 зв.

розпочалася масова ліквідація представництв австрійських фірм у різних містах, а їхні службовці і чиновники поспішно евакуювалися на батьківщину. З метою безпеки, німецькі кораблі тоді ж отримали наказ не заходити у південні порти, наприклад, до Одеси⁴.

Вишезгадані упереджувальні дії представників чеського населення не убезпечили від підозр та арештів. 4 серпня 1914 р. до Київського ГЖУ надійшло прохання від Чеського комітету для взаємодопомоги жертвам війни про звільнення 5 чехів "...за благонадійність яких комітет... може поручитися"⁵. Останні були запідозрені у співробітництві із австрійською розвідкою.

Із початком бойових дій атмосфера ворожнечі за національною ознакою та пошуки ворожих агентів набули особливо масштабних форм. Для полегшення цієї роботи контррозвідка Головного управління Генерального штабу підготувала "короткі відомості про організацію іноземної розвідки", які були частиною програми занять старших наглядців контррозвідувальних відділень. Серед іншого, у документі робився акцент на п'яти групах ворожих агентів: 1) військові чини, 2) спеціально підготовлені найманці, 3) приватні особи, 4) працівники комерційних та інших підприємств, 5) дипломатичні і консульські представники. У рамках досліджуваної проблеми для нас важливим є більш детальний опис сфер діяльності та професій представників третьої групи. Контррозвідка констатувала, що найбільша кількість осіб, які займалися шпигунством або сприяли йому, працювали: комісіонерами і комівоєжерами з продажу іноземних товарів від різних комерційних підприємств та контор; представниками закордонних заводів; іноземними інженерами казенних і приватних підприємств та заводів у сфері залізниць, транспорту, електроосвітлення, металургії, нафтопромислів; іноземними вчителями і гувернантками; артистами, мандрівними іноземними музикантами, фокусниками, книготорговцями; кореспондентами іноземних газет. До потенційних ворожих агентів зараховувалися також туристи і проститутки⁶. Саме ці категорії цивільні населення, особливо, якщо мова йшла про німецьких, австрійських, турецьких чи болгарських підданих, перебували під пильним наглядом і сформували основну групу підозрюваних у зборі і передачі іншим країнам секретної інформації військового характеру.

⁴ По Україні // Рада. 1914. № 162. С. 3.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3762. Арк. 28.

⁶ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 6281. Оп. 1. Д. 98. Л. 1–4. URL: <https://www.prlib.ru/item/331523>.

Питання боротьби із іноземним шпигунством регулярно піднімалося вищими органами влади. 18 жовтня 1914 р. військовий міністр В. Сухомлинов звернувся до голови Ради міністрів І. Горемікіна із пропозицією винести на обговорення уряду питання щодо видворення з Російської імперії усіх підданих ворогуючих держав (за винятком німецьких підданих французького походження, австрійських підданих — слов'ян та італійців); закриття німецьких і австрійських товариств та інших об'єднань, а також торгових і промислових підприємств. Доцільність цього обґрунтовувалася причетністю вказаних осіб і організацій до широкої шпигунської мережі, їх антидержавною діяльністю, включно зі сприянням поширенню революційної агітації серед робітників. Через два дні в іншому листі міністр висловлював аналогічні думки стосовно турецьких підданих⁷. Утім, на той момент Рада міністрів утрималася від таких радикальних дій і обмежилася поступовим запровадженням окремих обмежувальних заходів⁸ (див. далі).

Натомість суспільство реагувало більш оперативно і радикальніше. Сучасник подій, вчений Микола Жданов писав, що у перші роки війни мали місце незліченні комічні й трагічні прояви шпигуноманії, коли “старанні обивателі всіх країн хапали на вулицях і на дорогах незнайомих їм проїжджих та перехожих і за підозрою в шпигунстві тягли їх до поліцейських дільниць”⁹. Крім того, поліція почала отримувати від населення численні повідомлення/доноси про ймовірних іноземних агентів. Це ставало причиною проведення слідства та численних перевірок політичної благодійності без належних підстав чи доказів. На такі випадки вже на початку осені 1914 р. звернув увагу командувач Окремим корпусом жандармів В. Джунковський. “Намагаючись звести старі рахунки і усунути неугодних їм осіб, гірші елементи населення поспішають використати час війни для своїх особистих інтересів” — констатовалося в його наказі начальникам губернських жандармських управлінь від 14 вересня. На хвилі патріотичного піднесення, дієвим методом для цього стали звинувачення в образі імператора, державній зраді, шпигунстві та співчутті ворогуючим державам. Прагнення помсти чи інші особисті мотиви були справжньою причиною написання численних фальшивих доносів, тож чиновник наголошував на необхідності першочергової не-

⁷ Российский государственный исторический архив. Ф. 1276. Оп. 10. Д. 761. Л. 1–6. URL: <https://www.prlib.ru/item/353510>.

⁸ Там же. Ф. 1276. Оп. 10. Д. 828. Л. 166–173.

⁹ Жданов Н.М. Русские военнопленные в мировой войне 1914–1918 гг. М., 1920. С. 40.

гласної перевірки отриманих свідчень та вивчення відносин між свідком і звинуваченим¹⁰.

Боротися із цими проявами було складно, адже “провінційному жандарму, який засидівся у невисоких чинах, було важко втриматися від спокуси сфабрикувати на основі доносів “шпигунську” справу і цим відзначитися в очах високого начальства. Буйна фантазія в поєднанні зі знанням основ конспірації і розшукової роботи дозволяла тим, хто був готовий будь-якими шляхами зробити кар’єру, вибудовувати в своїх донесеннях командуванню неймовірно схеми нібито існуючих шпигунських організацій, об’єднавши для цього розрізнену інформацію доносів. Саме так виникло більшість ... донесень про нібито існуючі у різних регіонах країни гігантські шпигунські організації”¹¹.

У 1916 р. Департамент поліції надрукував секретний “Альбом осіб зареєстрованих жандармською, розшуковою та загальною поліцією за підозрою в шпигунстві”. Він мав гриф “цілком таємно” і призначався для посадових осіб, які відповідали за боротьбу зі шпигунством. У книзі було зібрано короткі біографічні відомості, фотографії та відбитки пальців вказаних осіб. Характерно, що мова йшла лише про підозри щодо них і їх наявність у альбомі “не може служити беззаперечним доказом абсолютної вини у шпигунстві”¹².

Згадане видання вміщувало інформацію про 427 чоловіків та 38 жінок, які були затримані за відповідними звинуваченнями за період із 1910 р. до кінця 1915 р. Закономірно, що майже 90% затримань відбулося починаючи із липня 1914 р., тобто під час війни або за кілька днів до її початку. На території українських губерній до рук поліції потрапило 174 особи зі списку (≈37%), переважно у найбільших містах (Одеса (майже половина), Київ, Харків, Катеринослав) та прифронтових регіонах — на Волині та Поділлі¹³. До цього числа не входить майже 30 уродженців українських земель, насамперед із Галичини й Хотинщини.

Серед підозрюваних у шпигунстві зустрічалися представники різних національностей та соціальних категорій. Найбільше у списку євреїв — майже 37% (64 особи), та підданих інших країн, насамперед Австро-Угорщини, Німеччини та Османської імперії — 48% (84 особи, в тому

¹⁰ ГАРФ. Ф. 6281. Оп. 1. Д. 98. Л. 4.

¹¹ Греков Н.В. Русская контрразведка в 1905–1917 гг.: шпионмания и реальные проблемы. М., 2000. URL: <http://militera.lib.ru/research/grekov/03.html>.

¹² Альбом лиц зарегистрированных жандармской, сыскной и общей полицией по подозрению в шпионстве: Вып. 1: Составлено по материалам присланным в регистрационное бюро департамента полиции по 31 декабря 1915 года. Пг., 1916. С. V.

¹³ Там же. С. 325–343.

числі й кілька євреїв). Зацікавленість до них спецслужб і поліції зумовлена, серед іншого, атмосферою недовіри в умовах війни до представників ворожих країн і державною антисемітською політикою. Особливу увагу привертали іноземці, які пройшли військову службу (до 10 осіб) або працювали в дипломатичних установах. Зокрема, це кілька представників консульства Австро-Угорщини в Одесі — генеральний консул Й. Паумгартнер, консули Г. Філунгер і Е. Герінг (заарештований у Києві), секретарі Й. Гурка та Е. Унгур'ян; а також турецький віце-консул Тахар-Бей. Зазвичай вони затримувалися у перші місяці війни або відразу після її початку, не встигнувши покинути Російську імперію. Саме так сталося із австро-угорським консулом у Києві, бароном Р. Гейном у Петрограді 24 липня 1914 р. Восени того ж року під підозру потрапив навіть неписьменний лакей при турецькому консульстві в Одесі.

Очевидно, що затримання деяких осіб, насамперед представників консульств ворогуючих держав, іноземців із досвідом військової служби чи тих, хто незаконно в'їхав до Російської імперії, було цілком доцільним. Однак дехто потрапив під підозру винятково на хвилі боротьби із т. зв. “німецьким засиллям”, або з політичних міркувань, без належних доказів. Так, додаткового дослідження потребує звинувачення у шпигунстві австрійського підданого, 64-річного українця, неграмотного чорнороба Івана Земка із м-ка Дунавці Подільської губ. Аналогічні сумніви викликають щодо німецького підданого, католика, неграмотного чорнороба Якова Колача, який проживав у с. Бірзула Херсонської губернії — важливому у регіоні ринку некваліфікованих кадрів, куди у пошуках роботи з'їжджалися тисячі збіднілих селян¹⁴.

У цілому, більшість із підозрюваних у шпигунстві належали до неможливих верств або середнього достатку, працювали у сфері обслуговування (кафе, ресторани, готелі) і торгівлі (комівояжери, торгові агенти й посередники, купці, комісіонери, маклери). У професійному відношенні виділяються такі нестандартні випадки як: неписьменна продавщиця популярної щоденної газети “Одеська пошта”, музикант у міському саду Ялти, позолотник із Чернігівської губернії, малограмотний ворожбит-хіромант перського походження, якого затримали на залізниці у Жмеринці¹⁵ та ін. Багато хто із потенційних шпигунів відвідував різні регіони або контактував із великою кількістю людей з огляду на специфіку роботи, що стало додатковим фактором уваги поліції.

¹⁴ Там же. С. 52, 67.

¹⁵ Там же. С. 87, 109, 157.

У кількох випадках затримувалися близькі родичі: 1) батько та син Вінтери, комісіонер і конторник відповідно, німці-лютерани; 2) брати Доллержалі, конторник та електротехнік, німецькі піддані, лютерани; 3) брати Екерти, вояжер та скульптурно-мармуровий майстер, поляки-католики; 4) брати Еліси, власники мануфактурної крамниці, євреї; 5) брати Нарліани, торговець металом і студент-математик, турецькі піддані, вірмени.

Дехто із підозрюваних ще до війни потрапив у поле зору поліції, наприклад, австрійського підданого Івана Зінькевича було вислано із Російської імперії за участь у революційному русі під час подій 1906–1907 рр.; євреї Янкель Рідер притягувався до відповідальності “за таємне заняття у вигляді промислу еміграцією”; болгарського підданого Марина Цонева затримано у 1915 р. після вислання за шпигунство у 1914 р., тощо. Неординарно виглядає біографія “професійного злочинця” Мойсея Піднебенного, 1856 року народження, уродженця Богодухівського повіту Харківської губ., міщанина м. Богодухова, домовласника у Харкові. На початку XX ст. він, разом із дружиною Євдокією, потрапив до спеціального довідника для поліції, оскільки у 1899 р. притягувався до відповідальності в Москві у статусі “хіпесника”. До цієї категорії зараховувалися “зłodії і зłodійки, що обкрадають чоловіків, які приводяться повіями в спеціально пристосовану для цього квартиру або номер в готелі (іноді в лазні)”¹⁶. У 1905 р. М. Піднебенний перебував у тилу діючої армії в Харбїні під час російсько-японської війни. Правоохоронні органи також зафіксували, що він утримував будинки розпусти. Напередодні Першої світової війни підозрюваний проживав за кордоном, був старостою при російській церкві у Лейпцигу. Затриманий 2 вересня 1914 р. у Петрограді за звинуваченнями у шпигунстві¹⁷.

135. Поднебенный, Моисей Максимовъ. Мѣщ. гор. Богодухова.

Поднебенный (Поднебенный), Моисей Максимовъ. Дактилоскоп. № 274

¹⁶ Справочный указатель для чинов полиции. Фотографии профессиональных преступников по категориям, с очерком антропометрии и приложением краткого словаря воровского языка / сост. нач. Моск. сыск. полиции В.И. Лебедевым. М., 1903. С. 115, 120.

¹⁷ Альбом лиц ... С. 98.

Окрему увагу привертає справа випускника Київського залізничного технічного училища Сергія Жидковського. Напередодні війни він працював наглядачем телеграфу у Козятині та Жмеринці, цікавився радіотехнікою, проводив досліди на власноруч сконструйованій радіостанції. 2 березня 1914 р. С. Жидковського було затримано у Жмеринці “за влаштування безпроводного телеграфу”, а 9 березня Подільське ГЖУ зареєструвало його як військового шпигуна¹⁸. На користь такого звинувачення свідчила доказова база: висока професійна кваліфікація підозрюваного, наявність несанкціонованої радіостанції, прийом радіограм інших станцій, в тому числі й місцевої військової. Із 1913 р. підозрюваний перебував у штаті київської служби телеграфу, налагоджував прийом метеобюлетенів із Парижу, брав участь у конструюванні переносної станції для прийому повідомлень під час руху залізничних поїздів. У вільний від роботи час С. Жидковський продовжував любительські досліди за допомогою кількох власних радіостанцій¹⁹. Тож “влаштування, без належного дозволу, пристрою бездротового телеграфу, за допомогою якого можливі зносини з особами, що знаходяться за межами Росії” стало першим звинуваченням. Відповідно до закону 1912 р. мірою покарання за цей злочин було ув’язнення на термін від місяця до року²⁰, однак у ході розслідування С. Жидковський став підозрюватися у “військовому шпигунстві”, за що передбачалася смертна кара.

Справа швидко набула небаченого резонансу, цим випадком зацікавилися не лише регіональні, а й столичні газети. У їх публікаціях наводилися наступні тези:

– “У Жмеринці раптом перестав працювати телеграф у той час, коли надходили секретні військові телеграми. Тут і з’явилася підозра, що телеграф навмисно зіпсований Жидковським, щоб перехоплювати військові телеграми і передавати їх по своєму бездротовому телеграфу за кордон” (“Новое время”, 1914, 18 березня);

– “...влада знайшла багато записів, із яких видно, що Жидковський зносився зі Жмеринки з Берліном, Гамбургом, Парижем та іншими містами за кордоном” (“Русское слово”, 1914, 16 березня);

– “...його радіотелеграфний апарат не примітивний і не саморобний, а системи Марконі [італійський винахідник радіо], коштує дорого, але ним

¹⁸ Там же. С. 50.

¹⁹ Глущенко А.А. Место и роль радиосвязи в модернизации России (1900–1917 гг.). СПб., 2005. С. 526–528.

²⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 3-е. Т. 32, ч. 1. № 37724. С. 1102.

[Жидковським] не купувався, а отриманий із-за кордону” (“Новое время”, 1914, 21 березня).

Майже рік тривали слідчі дії (допити, експерименти) і судовий процес. Виявилося, що радіостанція С. Жидковського добре працює на прийом повідомлень, інколи навіть прослуховувалися французькі, англійські та німецькі станції, однак украї непридатна для передачі. Це дозволило зняти звинувачення у військовому шпигунстві та державній зраді. Після цього його звільнили з-під варті, де він перебував понад 2 місяці у одиночній камері, під гласний поліцейський нагляд²¹. Врешті-решт, на виїзній сесії Одеської судової палати 18 лютого 1915 р. С. Жидковського було “визнано винним у влаштуванні станції без дозволу і виправдано за звинуваченням у шпигунстві”, з покаранням 1 місяць ув’язнення²². Незважаючи на початок війни та поширення у суспільстві проявів шпигуноманії, у цій ситуації важливу роль відіграв громадський розголос та фах звинувачуваного, який з 1912 р. відкрито займався радіотелеграфією і не приховував існування любительської станції.

На той час стратегічне значення бездротового способу передачі інформації не до кінця усвідомлювалося навіть спецслужбами і поліцією, тож до ув’язнення і звинувачення у шпигунстві справа дійшла лише за кілька років²³. Натомість традиційно більшу важливість для формування державної політики і контролю за настроями мали друковані видання, писемний спосіб передачі інформації (у першу чергу листування) і в цілому видавнича справа. У перші місяці війни працівники типографій та видавництв стали ще одним джерелом поповнення списку підозрюваних у шпигунстві. Мова про друкарів, наборщиків та технічний персонал, переважно з числа іноземних підданих або євреїв.

Додаткового вивчення, з огляду на брак достовірних джерел, потребує історія дійсного статського радника, старшого цензора київської поштової цензури Карла Зіверта. Його було запідозрено у шпигунстві лише в 1917 р., після майже 50-ти річної служби на різних посадах. Перлюструючи кореспонденцію начальника штабу армій Південно-Західного фронту, пізніше головнокомандувача арміями Північно-Західного фронту генерала М. Алексеєва, військового міністра В. Сухомлинова, генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського, дружини генерала О. Брусилова,

²¹ Глуценко А.А. Указ. соч. С. 528–529.

²² Дело Жидковского // Киевлянин. 1915. № 50. С. 5.

²³ Дет. про діяльність радіоаматорів під час Першої світової війни див.: Rikitienskaia M. Listening to “Concert of Europe”: pioneering radio amateurs during World War I // World War I Media, Entertainments & Popular Culture / Edited by Chris Hart. Chester, 2018. Pp. 123–144.

він нібито переписував їх або робив світлини і надсилав до Відня. При цьому використовувалися німецькі фотоапарати, а для непомітного відкриття листів за власною унікальною методикою — німецький електрочайник²⁴. У якості чи не єдиного джерела цього детективного випадку виступає книга англійського публіциста Річарда Роуена, кілька разів передрукована, у тому числі скорочено в СРСР — у вигляді серії статей газети “Правда” та окремих видань²⁵. Фактично без жодних змін бездоказовий опис викриття ледь не потрійного шпигуна К. Зіверта потрапив у поле зору й сучасних російських вчених²⁶. Натомість сучасний український історик О. Кириєнко, згадуючи цей приклад, стверджує, що не виявив “фактів викриття законспірованих агентів країни, що воювали з російською державою в апараті військової цензури”²⁷. Відсутність відомих архівних джерел чи публікацій у тогочасній пресі про судовий процес над К. Зівертом наштовхує на думку про надуманий характер описаного Р. Роуеном та ідеологічну доцільність поширення цієї інформації в радянський період.

Загальна картина дозволяє висловити сумніви щодо високого відсотку реальних шпигунів серед усього складеного поліцією списку згаданого “Альбому...” і безпосередньо тих осіб із нього, кого було затримано на території українських губерній. Безумовно, в умовах війни спецслужби і поліція закономірно проявляли особливо пильну увагу у виявленні іноземних агентів, однак нерідко підозри висувалися виключно із політичних мотивів або на релігійному чи національному ґрунті. Найбільше страждали особи німецького походження у рамках боротьби із їх “засиллям”.

Кампанія пошуку ворожих агентів охопила найрізноманітніші сфери. У освіті вона мова йшла не лише про управлінську вертикаль, а й викладацький і учнівсько-студентський склад. Досить характерний приклад, пов’язаний із шпигуноманією, трапився у Харківському навчальному окрузі. Про влаштовану правими організаціями “травлю” його попечителя Павла Соколовського, який був німецького походження, ЗМІ писали з січня 1915 р. “Найогидніше у цих гоніннях те, що ясно видно їх корисливу ціль: “користуючись нагодою”, “патріоти”, як ми сказали, нама-

²⁴ Rowan R. The Story of Secret Service. New York, 1937. Pp. 652–655.

²⁵ Роуан Р. Разведка и контрразведка. М., 1937. 61 с.; *Его же*. Очерки секретной службы. Из истории разведки. М., 1946. 404 с.

²⁶ Смыкалин А.С. Перлюстрация почтовой корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. М., 2015. С. 80.

²⁷ Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. — жовтень 1917 р.). К., 2016. С. 166.

гаються зайняти місця тих, кого вони зганяють” — йшлося у публікації харківської газети “Утро”²⁸. На початку лютого П. Соколовський, повернувшись із Петрограду, спростував чутки про його відставку, згадавши при цьому поширення у столиці двох брошур анонімних авторів, спрямованих проти нього. Одне із подібних видань голосливо звинувачувало попечителя у співпраці з ворожою державою та “вірності присязі Вільгельму II”²⁹. Як наслідок, 23 липня 1915 р., на прохання профільного міністра П. Ігнат'єва, він подав прохання про відставку. У розмові із журналістами П. Соколовський так пояснював обставини свого звільнення: “Моя відставка викликана політичними мотивами... я остзеєць і моя діяльність, можливо, здаватиметься шкідливою”³⁰.

У цьому й безлічі інших подібних випадків такі надумані, необгрунтовані підозри підігрівалися Міністерством народної освіти, яке активно звільняло чиновників і усувало від занять студентів вищих навчальних закладів — німецьких та австрійських підданих. Поновлення було можливим лише у випадку переходу в російське підданство. Ради університетів почали виключати із свого складу почесних членів-німців. Наприклад, в Київському ун-ті на засіданні 17 квітня 1915 р. виключено 8 професорів із Відня, Лейпцига, Бреслау, Берліна, Мюнхена та ін. У Новоросійському університеті станом на початок 1915 р. не було німців серед почесних членів, тож заклад уникнув цієї ганебної процедури³¹. Щоправда, міністерство давало право попечителям залишати на посадах тих австрійських і німецьких підданих, які були корисні для навчальних округів, обов'язково пропонуючи їм при цьому перейти у російське підданство; і лише після відмови — звільняти³². На осіб слов'янського, французького та італійського походження це правило не розповсюджувалося³³. Без зволікань із навчальних закладів виключалися, ті учні, які “висловлювали вороже ставлення до Росії та співчуття Німеччині”³⁴.

Із новою силою хвиля громадського несприйняття всього німецького, яка проявлялася й у пошуку ворожих агентів, спалахнула весною 1915 р. під час “великого відступу” російської армії з Галичини. “...Суспільство

²⁸ Ослиное копыто // Утро. 1915. № 2553. С. 4.

²⁹ Староверов Б. Немецкое пленение Харьковского университета. Х., 1915. С. 36.

³⁰ П.Е. Соколовский о своей отставке // Утро. 1915. № 2732. С. 6.

³¹ Черказьянова И.В. Профессор П.Э. Соколовский во главе Харьковского учебного округа // Университеты. Наука и просвещение. Харьков, 2004. № 3. С. 68–69.

³² Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2794. Арк. 109.

³³ По вопросу об исключении со службы неприятельских подданных // Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1916. № 8. С. 1154.

³⁴ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1909. Арк. 17.

хвилювалося і шукало "винуватців", 5-у колону, як тепер висловлюються. По країні прокотилася хвиля злоби проти своїх німців, здебільшого давним-давно обрусілих, які зберегли лише свої німецькі прізвища. У багатьох місцях це вилилося у демонстрації, образи осіб німецького походження і погроми" — пригадував А. Денікін³⁵. Шпигуноманія активно підігрівалася націоналістичними й правомонархічними організаціями, в тому числі у ЗМІ та тиражованих публіцистичних виданнях. У житомирській газеті "Жизнь Волини", яку видавав голова тутешнього відділення "Союзу російського народу" Олександр Красильников, у публікації за листопад 1915 р., на тих, хто бажав миру безапеляційно вішався ярлик шпигуна і зрадника: "У деяких колах (на щастя нечисленних) легко вітається пропагована німецькими агентами ідея миру на будь-яких умовах, лише б зараз або ж якнайшвидше... Це або підкуплені німецьким золотом підлі зрадники та шпигуни, або просто торгаші, дрібні комерсанти, у яких унаслідок війни скоротилася кількість угод і т. д..."³⁶.

2 лютого 1915 р. рішенням уряду австрійські, угорські, німецькі та турецькі піддані були значно обмежені у економічних правах³⁷. У результаті негативні явища проявилися навіть у сільській освіті, зокрема Приазов'я та Кримського п-ову. Лише у Євпаторійському повіті Таврійської губернії було закрито 31 німецьку школу. У цілому, звільнені від німецьких колоністів території планувалося заселити новим населенням³⁸. Натомість до початку війни, у 1912 р., інспектор народних училищ С. Дегтярьов констатував, що тутешнє німецьке населення "цілком забезпечене початковою освітою: у повіті 21 початкове німецьке училище і 41 німецька школа грамоти"³⁹. Безапеляційне і, разом із тим, фактично бездоказове ототожнення усіх німецьких колоністів Російської імперії із шпигунами та агентами розвідки зустрічається у радянських політичних брошурах періоду Другої світової війни⁴⁰.

³⁵ Деникин А.И. Путь русского офицера. М., 2012. С. 266–267.

³⁶ Гаврилюк А. Жаждающие мира // Жизнь Волини. 1915. № 305. С. 1. (Цит. за: Куцук Р. Прийоми інформаційного впливу російської імперської влади на населення Київської, Подільської та Волинської губерній у 1914–1917 рр. // Київські історичні студії. 2017. № 1. С. 85).

³⁷ Переселение и землеустройство в Азиатской России: сборник законов и распоряжений / сост. В.П. Вошинин; под ред. Г.Ф. Чиркина. Пг., 1915. С. 388–397.

³⁸ Постановления заседаний чрезвычайного и очередного Евпаторийского уездного земского собрания 1915 года. Евпатория, 1916. С. 178.

³⁹ Постановления чрезвычайного и очередного уездных земских собраний 1913 года, и чрезвычайного Евпаторийского уездного земского собрания 22 декабря 1912 года. Евпатория, 1914. С. 204.

⁴⁰ Никитинский И., Софинов П. Немецкий шпионаж в России во время войны 1914–1918 гг. М., 1942. С. 25–29.

Доречно уточнити, що у випадку доведення для російських підданих злочин кваліфікувався як “державна зрада” і карався смертною карою⁴¹. На практиці по відношенню до підозрюваних чи неблагонадійних здебільшого застосовувалася практика адміністративної висилки у внутрішні, віддалені від зони бойових дій, регіони імперії. Особливо масово це торкнулося німецьких колоністів. За деякими даними до кінця 1915 р. із Подільської губернії було вислано 20 тис. осіб, Чернігівської — 11,5 тис., Київської — 10 тис. Найбільших масштабів цей процес набув на Волині. За приблизними підрахунками лише за липень 1915 р. звідси було вислано понад 67 тис. німецьких колоністів⁴².

Подібно до цього постраждали різноманітні іноземні об’єднання і компанії. У вже згадуваній програмі занять старших наглядців контррозвідувальних відділень говорилося, що “приклади, які передували великій європейській війні, показують, що низка промислових та інших підприємств німецького походження у Росії перебували на службі у ворожій розвідки або більше чи менше сприяли їй”⁴³. Ця точка зору отримала широке втілення на практиці саме після поразок на фронті у першій половині 1915 р., адже 1 липня державні органи отримали повноваження ліквідувати торгівельні та промислові підприємства, які були визнані німецькими чи австрійськими⁴⁴. До цього часу контррозвідка перевіряла їх щодо можливого збору і передачі секретної інформації лише на підставі наявності таємних доносів та агентурних даних. У подальшому вони розглядалися як ймовірні законспіровані розвідувальні організації, особливо, якщо до складу правління входили іноземці⁴⁵.

Одним із найбільш масштабних осередків військового шпигунства була визнана відома компанія “Зінгер”, яка мала 51 відділення в Російській імперії. Формально це акціонерне товариство було зареєстроване у США, однак керівництво було представлене багатьма німцями, а головний склад знаходився у Гамбурзі. Із початком Першої світової війни компанія потрапила у поле зору контррозвідувальних органів, а потім і жандармських управлінь. Поодинокі перевірки та обшуки у різних регіонах поступово набували системного характеру, а звинувачення у зборі

⁴¹ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 23, ч. 1. № 22704. С. 193.

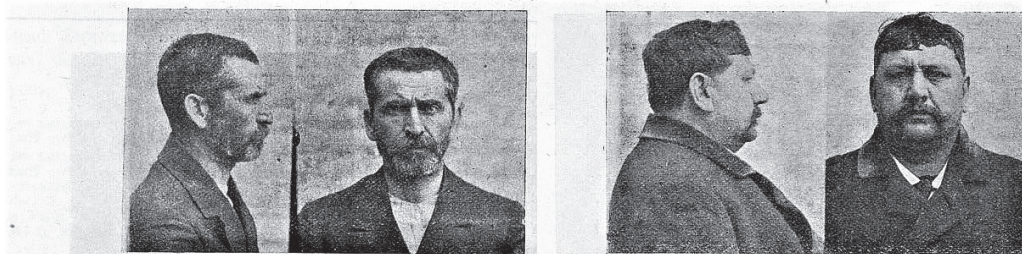
⁴² Лор Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против “вражеских подданных” в годы Первой мировой войны. М., 2012. С. 159–161.

⁴³ ГАРФ. Ф. 6281. Оп. 1. Д. 98. Л. 4.

⁴⁴ Дякин В.С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья // Первая мировая война 1914–1918 гг. М., 1968. С. 232.

⁴⁵ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О.П. Реєнт. К., 2014. С. 223.

секретних військових відомостей почали лунати і від правих організацій. На початку 1915 р. компанія була змушена звільнити всіх німецьких співробітників. Їх чисельність становила менше 0,5%, однак мова йшла переважно про вище керівництво. У регіонах поліція стала складати списки працівників компанії, перевіряти їх кореспонденцію, проводити негласні слідчі дії. Наприклад, у Волинській губернії у її поле зору потрапило 140 осіб. Вже у квітні почалося урядове розслідування, а з липня — масові закриття й секвестри магазинів та складів фірми “Зінгер”. Паралельно по всій Російській імперії тривали арешти і обшуки службовців фірми. Упродовж 1915–1916 рр. звинувачення у шпигунстві були висунуті низці агентів компанії у різних повітах Київської губ., службовцям представництв у Херсонській та Харківській губ., тощо. Особливо цікавість у спецслужб викликало регіональне керівництво, зокрема, завідувачі відділень у Маріуполі (Д. Луков), Сімферополі (Ф. Битко), Харкові (К. Гентчель)⁴⁶.

Луковъ, Давидъ Нохимовъ (Наумовъ). Дактилоскоп. № 129. | Гентчель, Карль Эрнестовъ. Дактилоскоп. № 339. |

Тоді ж націоналістична преса почала активно передруковувати лист від правління компанії, нібито розісланий її службовцям, який називався доказом шпигунства на користь Німеччини. У ньому йшлося про те, що вся територія Російської імперії поділена на частини, які керуються окремими відділеннями. Ті, у свою чергу, керують мережею магазинів, по одному на 1–2 повіти. Далі ці райони розбиваються на ще дрібніші одиниці — 1–2 волості, територією яких “роз’їжджають на конях агенти фірми, які продають товар і отримують гроші з боржників”. Крім того, у різних регіонах члени правління постійно проводять регулярні ревізії, маючи при собі детальні карти, фотоапарати і отримуючи від завідувачів відділень інформацію про кращі способи пересування та стан шляхів

⁴⁶ Див.: ЦДІАК України. Ф. 307, Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–99; Ф. 317. Оп. 1. Спр. 5893. Арк. 1–13; Оп. 2. Спр. 3215а. Арк. 1–53; Ф. 348. Оп. 1. Спр. 714. Арк. 1–250. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 6848. Арк. 1–28.

сполучення. Преса писала, що фірма, “очевидно, у комерційних цілях”, також збирала щорічні відомості про народжуваність, густоту населення, врожайність, поточну економічну ситуацію⁴⁷. Так нестандартні для російської дійсності методи ведення бізнесу, аналізу ринку і боротьби за споживача стали “доказом” збору секретної інформації. До уваги не брався той факт, що компанія мала окремий російський корпоративний статус, виконувала військові замовлення, займалася благодійністю, жертвувала або давала у безкоштовне користування тисячі швейних машинок для різних організацій, які працювали на потреби фронту, шили одяг для солдатів⁴⁸.

Прямих доказів організованого шпигунства не було виявлено, а факти передачі секретних відомостей не підтвердилися. Вивчивши ситуацію, “Зінгер” підтримали провідні члени союзів земств та міст. У справу втрутилося також американське посольство, адже центральний офіс компанії у США почав недоотримувати десятки мільйонів рублів. До кінця 1915 р. діяльність компанії було розблоковано окремим рішенням Ради міністрів⁴⁹. Після цього у регіонах знову почали поступово відкриватися її представництва. Наприклад, 30 жовтня 1915 р. дозвіл на відновлення торгівлі отримали 25 одеських магазинів, закритих у липні. У наступні місяці з-під арешту звільняли заарештованих у цій справі.

Під підозру потрапили й інші іноземні компанії, наприклад, німецькі фірми “Кунст і Альберс”, “Сіменс і Шуккерт”, “Вольф Герман”, контора “Гергард і Гей”, адміністрація вінницького насінневого заводу “Раббетге і Гізеке”, електричний синдикат “Allgemeine Electricitäts-Gesellschaft” до управлінської структури якого входили “Київське електричне товариство”, “Німецьке континентальне товариство” (експлуатувало газовий завод в Одесі), товариство електрики “В. Ламейєр і К^о” (обслуговувало трамвай у Києві) та ін.⁵⁰ Звинувачення у шпигунстві рядових співробітників торгових фірм, транспортних і довідкових контор обґрунтувалося спецслужбами наступним чином: “Практика показала, що у таких підприємствах таємні агенти часто приховуються під маскою найбільш незначних агентів, які грають на підприємстві найбільш, здавалося б, жалюгідну роль”⁵¹.

⁴⁷ Зингер и К^о — шпионская организация // Киевлянин. 1915. № 190. С. 2–3.

⁴⁸ Щедрый дар // Донецкая жизнь. 1914. 28 августа.

⁴⁹ Лор Э. Указ. соч. С. 96–98.

⁵⁰ Орлов В.Г. Двойной агент: Записки русского контрразведчика. М., 1998. С. 208–210.

⁵¹ ГАРФ. Ф. 6281. Оп. 1. Д. 98. Л. 5.

Всього у Російській імперії до осені 1917 р. було ліквідовано 58 великих німецьких фірм, ще 439 — підпорядковано місцевій владі або занесено до “чорного списку”⁵². Звісно, факти збору і передачі секретних відомостей з боку підданих ворогуючих держав мали місце, однак говорити за замовчуванням про знак рівності між кожним співробітником іноземної компанії, особливо середнього чи нижчого рівня, і шпигуном, як мінімум, некоректно. З іншого боку, занадто прискіплива увага спецслужб до німецького капіталу в роки Першої світової війни спричинила його поступовий відтік із Російської імперії зі значно меншими втратами порівняно з тими, які мали іноземні підприємства під час пізнішої більшовицької експропріації.

Не пощастило і китайцям, які займалися розносною торгівлею мануфактурними товарами. Зважаючи на кілька випадків їх викриття у військовому шпигунстві на користь Німеччини, за пропозицією Головного управління Генерального штабу, всі жандармські управління 28 липня 1914 р. отримали наказ виявляти таких осіб, ретельно обшукувати та допитувати. Керуючись цієї вказівкою через місяць у Чугуєві Харківської губернії було затримано трьох китайців, які мали при собі всі дозвільні документи. Оскільки подібне повторювалося по всій Російській імперії, то китайський посланець почав скаржитися на вислання мандрівних китайців-торговців, їх утиски і незаконне затримання. Реакція влади не забарилася і менше, ніж через місяць командувач жандармів В. Джунковський, з метою “підтримання якнайкращих добросусідських взаємин із дружньою країною”, розпорядився негайно звільнити затриманих за відсутності обґрунтованих підозр у шпигунстві. Доводячи цю інформацію до відома повітових справників, харківський губернатор М. Катеринич запропонував “звернути особливу увагу на мандрівних циган”⁵³.

Загалом, у роки Першої світової війни шпигуноманія стала звичним явищем для всіх ворогуючих країн. Її підґрунтя формували як об’єктивні чинники, пов’язані із умовами воєнного часу та безпрецедентністю масштабу тогочасних подій, так і цілком штучно породжені страхи суспільства. У Російській імперії таку тривогу можна було легко розвивати за допомогою націоналістичних організацій та преси, які користувалися підтримкою влади. Зважаючи на це, головним об’єктом для можливих підозр у шпигунстві ставали іноземці, єврейське населення, політичні опоненти та просто особисті недруги, на яких, користуючись ситуацією,

⁵² Греков Н.В. Указ. соч.

⁵³ Про китайських шпигунів у Харківській губернії 1914 року // “Альфа-Омега”. URL: <https://alfa-omega.kh.ua/pro-kitajskih-shpiguniv-u-harkivskij-guberniyi-1914-roku/>

можна було написати таємний донос. Тож склалася така ситуація, що реальних агентів ворожої розвідки стало складно виявити. Ця справа, особливо у віддалених від фронту регіонах, перейшла від кваліфікованих контррозвідувальних органів до рук жандармських управлінь. Суспільна думка ж формувалася не рішеннями судових органів, а націоналістичною пресою, без дотримання принципу презумпції невинуватості. В українських губерніях її голос лунав особливо гучно, адже українські ліберальні газети було закрито відразу після запровадження воєнного стану. Наявність єврейського населення, німецьких колоністів і загалом іноземного капіталу давала гарне підґрунтя для “полювання на відьом” під маскою боротьби із шпигунством. Справа телеграфіста Сергія Жидковського, вигадки про потрійного агента-цензора Карла Зіверта, звільнення попечителя Харківського навчального округу Павла Соколовського, закриття магазинів компанії “Зінгер”, безпричинні арешти китайських мандрівних торговців та інші приклади є свідченням не стільки прагнення влади, спецслужб і поліції убезпечити імперію від іноземної розвідки, скільки відображенням шпигуноманії і домінуванням вибіркового підходу до виконання своїх обов’язків.

REFERENCES

1. Cherkazianova, I. V. (2004). Professor P.E. Sokolovskij vo glave Harkovskogo uchebnogo okruga [Professor P.E. Sokolovsky at the head of the Kharkiv Educational District]. *Universitety. Nauka i prosveshenie — Universities. Science and education*, (3), 64–73. [in Russian].
2. Denikin, A. I. (2012). *Put russkogo oficera* [The Way of Russian Officer]. Moscow. [in Russian].
3. Diakin, V. S. (1968). Pervaya mirovaya vojna i meropriyatiya po likvidacii tak nazyvaemogo nemeckogo zasilya [The First World War and Measures to eliminate the so-called German Dominance]. In *Pervaya mirovaya vojna 1914–1918 gg. — The First World War 1914–1918* (pp. 227–238). Moscow. [in Russian].
4. Glushchenko, A. A. (2005). *Mesto i rol radiosvyazi v modernizacii Rossii (1900–1917 gg.)* [Place and role of radio communication in modernization of Russia (1900–1917)]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Grekov, N. V. (2000). *Russkaya kontrrazvedka v 1905–1917 gg.: shpionomaniya i realnye problem* [Russian Counterintelligence in 1905–1917. Spy mania and real problems]. Moscow. [in Russian].
6. Kutsyk, R. (2017). Pryiomy informatsiinoho vplyvu rosiiskoi imperskoi vlady na naselennia Kyivskoi, Podilskoi ta Volynskoi hubernii u 1914–1917 rr. [Methods of information impact on citizens of Kyiv, Podolia and Volyn Governorates by Russian imperial authorities in the period of 1914–1917]. *Kyivski istorychni studii — Kyiv Historical Studies*, (1), 82–87. [in Ukrainian].
7. Kyriienko, O. (2016). *Viiskova tsenzura v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii (lypen 1914 r. — zhovten 1917 r.)* [Military censorship in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire (July 1914 — October 1917)]. Kyiv. [in Ukrainian].

8. Lor, E. (2012). *Russkij nacionalizm i Rossijskaya imperiya: Kampaniya protiv "vrazheskih poddannyh" v gody Pervoj mirovoj vojny* [Russian nationalism and the Russian Empire: Campaign against "enemy subjects" during the First World War]. Moscow. [in Russian].

9. Muzychuk, O. V. (1991). Zvynuvachuietsia u shpyhunstvi (Nevidomi dzherela do biohrafii M.S. Hrushevskoho) [Accused in espionage. (Unknown sources on the biography of M.S. Hrushevsky)]. *Arkhivy Ukrainy — Archives of Ukraine*, 5–6, 12–29. [in Ukrainian].

10. Nikitinskii, I., & Sofinov, P. (1942). *Nemeckij shpionazh v Rossii vo vremya vojny 1914–1918 gg.* [German espionage in Russia during the war of 1914–1918.]. Moscow. [in Russian].

11. Orlov, V. G. (1998). *Dvojnoj agent: Zapiski russkogo kontrrazvedchika* [Double Agent: Notes of a Russian Counterintelligence Officer]. Moscow. [in Russian].

12. Reient, O. P. (Ed.). (2014). *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina* [The Great War of 1914–1918 and Ukraine] (Vol. 1: Istorychni narysy). Kyiv. [in Ukrainian].

13. Rikitiaskaia, M. (2018). Listening to "Concert of Europe": pioneering radio amateurs during World War I. In *World War I Media, Entertainments & Popular Culture* (pp. 123–144). Chester. [in English].

14. Rowan, R. (1937). *The Story of Secret Service*. New York. [in English].

15. Smykalin, A. S. (2015). *Perlyustraciya pochtovoj korrespondencii i pochtovaya voennaya cenzura v Rossii i SSSR* [Perlustration of correspondence and postal military censorship in Russia and the USSR]. Moscow. [in Russian].

16. Staroverov, B. (1915). *Nemeckoe plenenie Harkovskogo universiteta* [German capture of Kharkov University]. Kharkov. [in Russian].

17. Zhdanov, N. M. (1920). *Russkie voennoplennnye v mirovoj vojne 1914–1918 gg.* [Russian prisoners in World War 1914–1918]. Moscow. [in Russian].